

О. П. Дяченко,

к. е. н., доцент кафедри обліку і оподаткування, Одеський державний аграрний університет

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИЯВЛЕННЯ ТА ОЦІНКИ МАСШТАБІВ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

O. Diachenko,

Ph. D. in Economics, associate professor of department of accounting and taxation, Odessa State Agrarian University

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF DETECTION AND ESTIMATION OF SCALES OF SHADOW ECONOMIC ACTIVITY

У статті проаналізовано науково-методичні засади виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності. Досліджено основні методи, що використовуються для оцінки тіньової економіки як в Україні, так і в зарубіжних країнах та міжнародних організаціях. Визначені критерії для їх класифікації. Проаналізовано переваги та недоліки двох основних груп методів оцінки тіньової економічної діяльності: мікрометоди та макрометоди, зокрема, для країн з перехідною економікою, для яких характерними чинниками є приватизація, високі темпи інфляції тощо, які не дають можливості використовувати монетарний метод для визначення масштабів тіньового сектору. Узагальнення основних критеріїв, переваг і недоліків методів оцінки тіньової економіки дозволило розробити їх класифікацію.

In the article the scientific and methodical principles of detection and estimation of scales of shadow economic activity are analyzed. The main methods used to assess the shadow economy in Ukraine and in foreign countries and international organizations are investigated. The criteria for their classification are defined. The advantages and disadvantages of the two main groups of methods for estimating shadow economic activity are analyzed, in particular, for transition economies, for which the characteristic factors are privatization, high inflation rates, etc., which do not allow the use of the monetary method for determining the scale of the shadow sector. The generalization of the main criteria, advantages and disadvantages of methods of assessing the shadow economy has allowed to develop their classification.

Ключові слова: тіньова економіка, мікрометоди, макрометоди, оцінка масштабів.

Key words: shadow economy, corruption, illegal income, state policy, trends, stages.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В Україні, на превеликий жаль, склалася ситуація, коли масштаби розвитку такого економічного явища, як тіньова економіка, а також обсяги продукції та фінансових ресурсів, що обертаються у цьому секторі, досягли розмірів, за яких їх недооцінка, неврахування призводять до великих помилок у визначенні макроекономічних показників, економічних та фінансових пропорцій, реальних економічних тенденцій, які є основою прийняття рішень щодо проведення заходів державної соціально-економічної політики. Тому сьогодні проблема повноцінної оцінки масштабів тіньової економіки та її врахування в офіційній статистиці набувають особливої актуальності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідженнями науково-методичних засад виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності займалася значна кількість вчених, зокрема: І. Мазур, І. Гришова, О. Наумов, Н. Фомічова, О. Галицький, О. Лопатін, О. Митяй, А. Кравчук, В. Мандибура, О. Турчинов, В. Попович, О. Базилінська, З. Варналій, В. Франчук та інші.

У дослідженнях, проведених науковцями доволі широко розкрито науково-методичні засади виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності, але

потребує необхідності систематизувати наведені думки вчених, запропонувати універсальні та актуальні на сьогоднішній день пропозиції стосовно оцінки тіньової економічної системи України.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є дослідження науково-методичних засад виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Як правило, зарубіжними вченими для визначення обсягів тіньової економіки використовується методологія СНР-1993 р. Така методологія рекомендує в тій чи іншій формі враховувати практично будь-яку неформальну, нелегальну (кримінальну), приховану економіку; обліковувати тіньову діяльність у межах виробництва з метою його порівняння із використанням продукції. Разом з тим у поєднанні з інформаційними можливостями вона дає підстави для вибору конкретних підходів, засобів, інструментів щодо визначення обсягів тіньової економіки. Для обрання ж конкретного методу (підходу, засобу, інструменту) вимірювання масштабів тіньової економічної діяльності необхідно проаналізувати інформацію, отриману через статистичну звітність або через спеціально організовані дослідження тіньової економіки [1].

Загалом основні методи оцінки тіньової економічної діяльності західні вчені поділили на дві групи: мікрометоди (прямі методи) та макрометоди (опосередковані методи) [2, с. 60—61; 3].

До мікроекономічних методів відносять:

- аналіз записів у податкових книгах, який полягає у вивченні документації щодо обліку осіб, які ухляються від сплати податків;
- опитування населення та експертів про участь у неформальній економічній діяльності;
- метод товарних потоків, коли вивчається шлях товарів і послуг від виробника до споживача, а також зіставляються дані щодо ресурсів товарів та послуг і їх використання.

До макроекономічних методів включають:

- виявлення розбіжностей різних статистичних даних через порівняння доходів, розрахованих різними способами; через порівняння зареєстрованих доходів і витрат;
- визначення за показником зайнятості, який базується на припущенні, що зменшення офіційного сектору економіки зумовлене міграцією трудових ресурсів у неофіційний, тобто в тіньовий сектор;
- монетарні (грошові) методи: аналіз попиту на готівку, питома вага поза банківського обігу готівки, аналіз та визначення обсягів грошових операцій та угод;
- структурний метод, що базується на підрахуванні розмірів тіньової економіки в різних сферах виробництва з подальшим зведенням показників та виявленні частки тіньової економіки у ВНП;
- метод м'якого моделювання, що ґрунтується на обчисленні та зіставленні таких факторів, як: рівень оподаткування; етика стосовно сплати податків і рівень державного регулювання (кількість зайнятих в адміністративних службах у відсотках до загальної зайнятості); рівень зайнятості (кількість працюючих у відсотках до чисельності всього населення); тривалість робочого тижня; кількість іноземних працюючих у відсотках до загальної кількості зайнятих тощо.

У багатьох публікаціях описані переваги та розкриті недоліки кожної з груп методів оцінки тіньової економічної діяльності. До переваг мікрометодів відносять можливість уникнення ускладнень від агрегування (зведення) досліджуваних показників. До недоліків мікрометодів відносять суб'єктивну оцінку діяльності досліджуваного економічного суб'єкта і складність отримання інформації про неї. Перевагою макрометодів є можливість отримати вірогідніші дані про масштаби тіньової економіки шляхом порівняльного аналізу отриманої інформації про окремі фактори чи явища. Така інформація дає уявлення про відносні масштаби та тенденції поширення тіньової діяльності у межах певної групи досліджуваного предмета, яке потім можна екстраполювати на весь досліджуваний об'єкт. Тоді як, ключовими недоліками макрометодів є агрегування показників, що дає завищені результати, а також вплив на них інших факторів, які не мають ніякого відношення до тіньової економіки.

Крім цього, усі методи розрахунку розміру тіньової економіки експертами розділяються на прямі та непрямі. Прямі методи базуються на чітко спланованих опитуваннях та анкетах, які носять добровільний характер, або на податкових перевірках. Проте найчастіше вони дають занижену оцінку, оскільки мають тенденцію недо-

оцінки обсягів тіньової економіки через неповноту та перекручування інформації населенням під час опитувань. Оскільки прямі методи оцінки тіньової економіки обмежуються опитуваннями споживачів, вони можуть застосовуватись лише на мікрорівні [4].

На макрорівні використовують непрямі методи оцінки — методи, засновані на аналізі наявних вільних економічних показників офіційної статистики, фінансових органів чи податкових служб [5]. До основних непрямих методів, що дають змогу визначити розмір тіньової економіки, належать:

- монетарний метод оцінки динаміки тіньової економіки, або метод попиту на валюту;
- фізичні методи, або методи по споживанню електрики. Метод Кауфманна — Каліберди;
- невідповідність між статистикою національних витрат і доходів;
- невідповідність між офіційною і фактичною робочою силою;
- метод Ласко, або метод споживання електроенергії домогосподарствами;
- нечітко-множинний метод оцінки динаміки тіньової економіки;
- модель MIMIC (multiple indicators, multiple causes — множинність індикаторів, множинність причин).

Аналізуючи практику застосування наведених методів, необхідно зазначити, що найбільш поширеними в західних вчених-економістів є макроекономічні методи. Найчастіше вони користуються монетарним методом оцінки масштабів тіньової економіки. Цей метод побудований на тому, що в нормальних економічних умовах між обсягом грошової маси, що перебуває в обігу, та реальним ВВП, за умов незмінності швидкості обігу грошей, існує певна залежність. За цим методом припускається, що практично всі розрахункові операції у тіньовій сфері, як правило, провадяться за готівку. Тому для оцінки змін, що відбуваються у неформальній економіці, можна використовувати співвідношення між збільшенням кількості грошей, що перебувають в обігу, та загального обсягу короткострокових вкладів економічних суб'єктів на банківських рахунках. Крім цього, при застосуванні монетарного методу використовують додаткові припущення: швидкість обігу грошей приблизно однакова в офіційній та тіньовій економіці; відносна частка готівкових коштів коливається в результаті зміни доходів, податків, відсоткових ставок або функціонування тіньової економіки.

Найбільш визнаними модифікаціями монетарного методу є: метод Гутманна; метод Танзі; метод Беднарського, Кокосинського, Стопурі; метод Фрея та Поммерса. Серед зазначених методів найбільш поширеним є метод Гутманна [1]. За цим методом досліджують співвідношення між попитом на готівкові кошти та попитом на банківські депозити. В основі монетарного методу Гутманна лежать певні припущення: у базовому періоді співвідношення між готівковими та безготівковими грошима було "нормальним", тобто тіньової економіки не існувало; надлишок готівкових грошей порівняно з базовим періодом пояснюється існуванням тіньової економіки; швидкість обігу грошей однакова як в офіційній, так і у тіньовій економіці. Цей метод рекомендований Євростатом (Eurostat) для визначення обсягів тіньової економіки. Метод Танзі є модифікацією монетарного методу

аналізу попиту на гроші. Цей метод передбачає врахування обсягу валютних готівкових коштів при визначенні масштабів тіньової економіки, а також визначає вплив ставки оподаткування (стосовно фізичних осіб) на рівень тінізації [6, с. 127—128]. За іншим монетарним методом, а саме методом М. Беднарського, Р. Кокосинського, Дж. Стопурі обсяги тіньової економіки представлені у вигляді різниці між фактичним обсягом використаної грошової маси і загальним обсягом роздрібного товарообороту та платних послуг. Метод, розроблений Б. Фреєм та В. Поммерсом, полягає в аналізі структури номінальних банкнот в обігу. Припускається, що зростання тіньової економіки потребує збільшення готівкових коштів в обігу, як правило, банкнот високого номіналу, вища частка яких свідчить про більший оборот тіньового сектору. Недоліком цього методу є те, що він здатний виявити лише зростання (а не рівень) тіньової економіки.

Міжнародні організації пропонують не використовувати монетарний метод для визначення масштабів тіньового сектору в країнах з перехідною економікою, оскільки для останньої характерними чинниками є приватизація, високі темпи інфляції тощо, які не дають можливості їхнього включення за цією методологією.

В економічній практиці для оцінки масштабів тіньової економіки, крім монетарних методів, досить широко використовується балансовий метод. Суть цього методу полягає у зіставленні легальних доходів і витрат, кількості ресурсів та їх використання. Так, наприклад, різниця, порівняння офіційних даних про отриманий домогосподарствами дохід з даними про їх витрати, становить нелегальний (тіньовий) дохід. Загалом якість одержання результатів оцінок залежить від кількості взаємозв'язаних показників, що зіставляються.

До балансового методу належить прямий метод товарних потоків. Його суть полягає в дослідженні руху вартостей окремих важливих продуктів або товарних потоків від виробника до споживача. Іншими словами, визначається різниця між створеною вартістю товарів (або їх груп) та отриманою споживачем. Цей метод широко використовується в Данії та Росії [7]. В Україні він може бути використаний як баланс продажів алкогольної продукції. Важливо зазначити, що отримані за цим методом натуральні показники (кількість продукції) та вартісні дуже відрізняються. Така різниця і буде показником для визначення масштабів тіньової економіки.

До балансового методу відносять також метод розбіжностей, який передбачає порівняння даних про товари та послуги, отримані з двох або більше різних джерел. Розбіжності мають місце між офіційними та неофіційними даними про товарообіг порівняно зі споживчими витратами. При врахуванні офіційних даних про товарооборот оцінка тіньової діяльності буде завищеною на величину, показану через перевищення спожив-

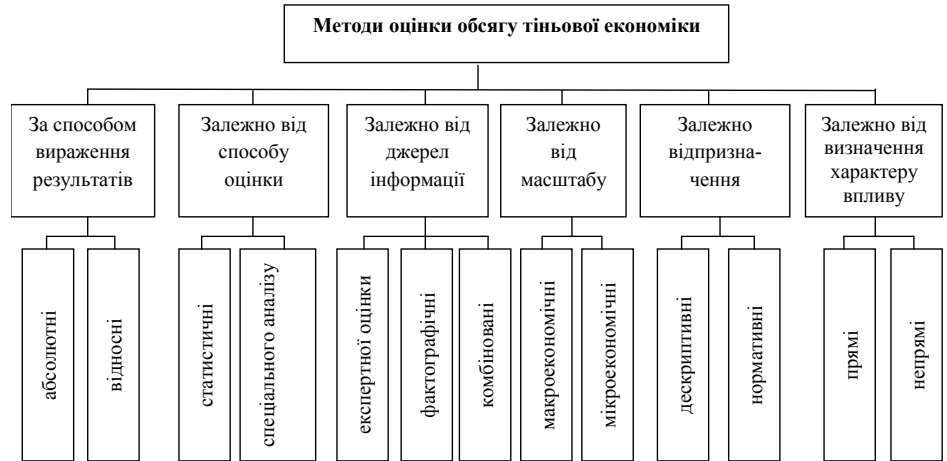

Рис. 1. Класифікація методів оцінки обсягів тіньової економіки

Джерело: розроблено автором.

чих витрат. При використанні неофіційних даних про товарообіг оцінка тіньової діяльності буде заниженою на величину обігу, що здійснюється на неорганізованому ринку. Реальна ж величина тіньового товарообігу перебуватиме в межах між зазначеними даними.

До непрямих методів оцінки масштабів тіньової економіки також можна віднести використання даних обстеження зайнятості, чисельності зайнятих з регулярним додатковим доходом.

Як свідчить практика, непрямі методи підрахунків тіньової економіки застосовують і у всіх країнах СНД. Зокрема до них належать дані адміністративних джерел, спеціальних обстежень домогосподарств, різних видів державного контролю (головним чином податкових органів), дані обстежень зайнятості, робочої сили, а також порівняльного аналізу співвідношення затрати — випуск у різних групах економічних одиниць.

Серед науковців існує думка, що макроекономічні методи аналізу обсягів неформальної (тіньової) економіки не дають достатньо точних оцінок, і більш достовірний результат можна отримати шляхом використання мікроекономічних методів, які базуються на результатах соціологічних опитувань, даних вибіркової статистики домогосподарств та ін. Проте є і достатньо обгрунтовані заперечення щодо правильності цієї думки оскільки відповіді респондентів на поставлені їм запитання можуть бути нечесними. І, як засвідчує практика, мікроекономічні дослідження є значно дорожчими, ніж непрямі макроекономічні методи, мають досить обмежені можливості і незначну репрезентативність. До того ж для їх застосування потрібне ефективне коопераційне співробітництво економістів, соціологів та інших фахівців, які мають досліджувати різні аспекти та складові явища тіньової економіки виходячи з параметрів процесів, що відбуваються на мікрорівні [8, с. 54—55].

Як показує світовий досвід, іноземними фахівцями для оцінки масштабів тіньової економічної діяльності також широко використовується модель методів DYMIMIC (динамічних багаторазових індикаторів) [9; 10]. Така модель складається з двох частин і пов'язує невідомі змінні (в даному випадку єдиною невідомою змінною є розмір тіньової економіки) зі спостережуваними індикаторами. До останніх вчені-економісти відносять [3; 4; 8]:

— грошові індикатори, коли потрібні додаткові кошти для незаконних операцій;

— індикатори ринку праці, коли збільшення кількості працюючих та робочого часу в нелегальному секторі приводить до їх зменшення та скорочення робочих годин в офіційній економіці;

— індикатори виробничого сектору економіки, коли вхідні параметри не потрапляють в офіційну економіку, що відбивається на темпах її приросту.

Для виявлення основних факторів, які впливають на зміну рівнів коефіцієнта тіньової економіки (ТЕ, у % від ВВП), у середовищі програмного продукту STATISTICA для проведення факторного аналізу залежності тіньової економіки застосовують такі чинники, як: індекс людського розвитку (ІЛР); індекс сприйняття корупції (ІСК); внутрішній валовий продукт (ВВП, тис. дол.); валовий національний дохід (ВНД, тис. дол.); безробіття (у % від загальної чисельності робочої сили); зайнятість (15+, у % від загальної кількості населення); вартість відкриття бізнесу (ВВБ, у % від ВНД на душу населення); інфляція споживчих цін (ІСЦ, % на рік); рівень освіти (серед 25—34-річних, % в тій же віковій групі); податки на доходи, майно (ПДМ, у %); надходження від податків і соціальних внесків (НВПіСВ, у % від ВВП); прямі іноземні інвестиції, чистий приплив (у % від ВВ); податкові надходження (у % від ВВП); чистий національний дохід (ЧНД, тис. дол.); торгівля (у % від ВВП); оптова та роздрібна торгівля (ОіРТ, тис. дол.); ВВП на душу населення (тис. дол.); ВНД на душу населення (тис. дол.); імпорт (тис. дол.); експорт (тис. дол.); бізнес-середовище (БС); легкість отримання кредиту (ЛОК); зручність сплати податків (ЗСП); глобальний індекс інновацій (ГІІ, %); ефективність уряду (ЕУ); валові витрати на дослідження та розвиток (ВВДР); політичне середовище (ПС); політична стабільність і відсутність тероризму ПСІТ; верховенство права (ВП).

Нами запропоновано узагальнену схему класифікації методів оцінки обсягів тіньової економіки, яка наведена на рисунку 1.

ВИСНОВКИ

Загалом аналіз різноманітних наукових публікацій дозволяє виділити узагальнені критеріальні підходи до класифікації основних методів визначення розмірів тіньового сектору економіки. Водночас необхідно зазначити, що жоден із методів оцінки тіньової економіки не одержав загального визнання та поширення. Вибір методу залежить від конкретної ситуації, а в умовах відсутності статистичного матеріалу краще комбінувати кілька методів.

Література:

1. Ангелко І.В. Методичні основи оцінки обсягів тіньового сектору економіки. / І.В. Ангелко // Вісник СумДУ. Серія "Економіка". — 2011. — № 1. — С. 180—189.
2. Мазур І.І. Детінізація економіки як пріоритет економічної безпеки України / І.І. Мазур // Стратегічні пріоритети. — № 3 (8). — 2008. — С. 76—83.
3. Попович В.М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія. — Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. — 546 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.vuzlib.net/popovich/_index.htm

4. Фомічова Н.В. Методи оцінки обсягів тіньової економіки [Електронний ресурс] / Н.В. Фомічова. — Режим доступу: <http://intkonf.org/fomichova-nv-metodi-otsinki-obsyagiv-tinovoyi-ekonomiki/>

5. Ковальчук О.Я. Факторний аналіз тіньової економіки країн — членів ЄС. / О.Я. Ковальчук, Н.Є. Стрельбицька, Р.Б. Сороківська // Бізнес Інформ. — 2016. — № 4. — С. 108—114.

6. Лопатін О.К. Макроекономічна модель тіньової економіки України / О.К. Лопатін, О.І. Гарбар // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — № 10 (88). — С. 125—135.

7. Ореховский П. Статистические показатели и теневая экономика / П. Ореховский // Российский экономический журнал. — 1996. — № 4. — С. 77—83.

8. Мандибура В.О. "Тіньова" економіка України та напрями законодавчої стратегії її обмеження. — К.: Парламентське в-во, 1998. — 135 с.

9. Франчук В.І. Аналіз методів оцінювання та виявлення тіньової економіки / В.І. Франчук, Ю.І. Кіржецький // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2009. — № 1.

10. Torgler B., Schneider F. Shadow economy, tax morale, governance and institutional quality: a panel analysis / B. Torgler, F. Schneider. — 2007. — P. 54.

References:

1. Anhelko, I.V. (2011), "Methodological bases for assessing the volume of the shadow economy sector", *Visnyk SumDU. Seriya "Ekonomika"*, vol. 1, pp. 180—189.
2. Mazur, I.I. (2008), "Deconstruction of the economy as a priority of economic security of Ukraine", *Stratehichni priorytety*, vol. 3 (8), pp. 76—83.
3. Popovych, V.M. (2001), *Ekonomiko-kryminolohichna teoriia detinizatsii ekonomiky [Economic and Criminological Theory of Shadowization of the Economy]*, Akademiia derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy, Irpin, Ukraine.
4. Fomichova, N.V. (2012), "Methods of assessing the volume of the shadow economy", available at: <http://intkonf.org/fomichova-nv-metodi-otsinki-obsyagiv-tinovoyi-ekonomiki/> (Accessed 10 Jan 2018).
5. Koval'chuk, O.Ya. (2016), "Factor analysis of the shadow economy of the EU member states", *BiznesInform*, vol. 4, pp. 108—114.
6. Lopatin, O.K. (2008), "Macroeconomic model of the shadow economy of Ukraine", *Aktual'ni problemy ekonomiky*, vol. 10 (88), pp. 125—135.
7. Orehovskij, P. (1996), "Statistical indicators and the shadow economy", *Rossiiskij jekonomicheskij zhurnal*, vol. 4, pp. 77—83.
8. Mandybura, V.O. (1998), "Tin'ova" ekonomika Ukrainy ta napriamy zakonodavchoi stratehii ii обмеження ["Shadow" economy of Ukraine and directions of the legislative strategy of its limitation], *Parlaments'ke v-vo*, Kyiv, Ukraine.
9. Franchuk, V.I. (2009), "Analiz metodiv otsiniuvannia ta vyavlennia tin'ovoi ekonomiky", *Naukovyj visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, vol. 1.
10. Torgler, B. and Schneider, F. (2007), "Shadow economy, tax morale, governance and institutional quality: a panel analysis", *IZA Discussion Paper*, vol. 2563.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2018 р.